

Η λογοκρισία
στην Ελλάδα

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Πηνελόπη Πετσίνη – Δημήτρης Χριστόπουλος

ΚΕΙΜΕΝΑ

ΧΑΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΙΤΣΟΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Μ. ΒΑΦΕΙΑΔΗΣ

ΙΟΥΛΙΑΝΗ ΒΡΟΥΤΣΗ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΚΛΑΒΙΝΑΣ

ΕΥΔΟΚΙΑ ΔΕΛΗΠΕΤΡΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΟΥΛΗΣ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ

ΜΑΡΙΑ ΖΟΥΜΠΟΥΛΗ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ

ΚΩΣΤΗΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ

ΟΡΣΑΛΙΑ-ΕΛΕΝΗ ΚΑΣΣΑΒΕΤΗ

ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΤΣΑΠΗΣ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΩΝΗΣ

ΑΝΝΑ ΜΟΣΧΟΝΑ-ΚΑΛΑΜΑΡΑ

ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΛΑΜΠΡΟΣ ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ

ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ-ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΠΕΤΣΙΝΗ

ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ

ΜΑΡΙΑ ΡΕΠΟΥΣΗ

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΚΟΥΡΤΗ

ΕΙΡΗΝΗ ΣΤΑΘΗ

ΜΑΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ

ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΤΡΑΜΠΟΥΛΗΣ

ΤΑΣΟΣ ΤΥΦΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΑΡΙΑ ΧΑΛΚΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ

Η λογοκρισία στην Ελλάδα

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Πηνελόπη Πετσίνη – Δημήτρης Χριστόπουλος

**ΙΔΡΥΜΑ
ΡΟΖΑ
ΛΟΥΞΕΜΠΟΥΡΓΚ**
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΓΙΑΤΙ Η ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ;	10
------------------------------	----

[I] ΣΤΙΓΜΙΟΤΥΠΑ ΘΕΑΜΑΤΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	17
ΕΥΔΟΚΙΑ ΔΕΛΗΠΕΤΡΟΥ Θέατρο, θεσμοί και αυτολογοκρισία: Παραδείγματα από το Εθνικό Θέατρο	19
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ Μεσοπόλεμος και λογοκρισία: Το παράδειγμα της λογοκρισίας στο φιλμ του βωβού κινηματογράφου <i>Κοινωνική Σαπίλα</i>	27
ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΔΡΙΤΣΟΣ Η λογοκρισία στον ελληνικό κινηματογράφο (1945-1974)	35
ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΤΣΑΠΗΣ «Θα κλάψουν γυναίκες εξαιτίας της»: Η περίπτωση της ταινίας <i>Εμμανουέλα</i> στη συγκυρία της Μεταπολίτευσης	43

[II] ΒΛΑΣΦΗΜΙΕΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	53
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΟΥΛΗΣ Welcome to Dismaland: Εξουσία με μορφή ελευθερίας στο παράδειγμα της ελευθερίας της τέχνης	55
ΟΡΣΑΛΙΑ-ΕΛΕΝΗ ΚΑΣΣΑΒΕΤΗ Σκάνδαλα, ιερείς και αφορισμοί: Αναπαραστάσεις του Κλήρου στον ελληνικό εμπορικό κινηματογράφο και στη βιντεοπαραγωγή της δεκαετίας του '80	63
ΝΙΚΟΣ ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΣ Κανόνες, απαγορεύσεις και αυτολογοκρισία στο Καρναβάλι της Αθήνας (1887-1920)	71
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Μ. ΒΑΦΕΙΑΔΗΣ Εκκλησία και τέχνη: Η εικαστική μορφή ως ιδεολόγημα	79

[III] ΟΨΕΙΣ ΕΙΚΑΣΤΙΚΗΣ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	87
---------------------	----

ΜΑΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ	90
Λογοκρισία και τέχνη στη μεταπολεμική Ελλάδα	
ΕΙΡΗΝΗ ΣΤΑΘΗ	97
Πολιτική λογοκρισία, τέχνη και επικοινωνία: Το έργο της Μαρίας Καραβέλα	
ΑΝΝΑ ΜΟΣΧΟΝΑ-ΚΑΛΑΜΑΡΑ	107
Λογοκρισία: Το διαχρονικό όπλο κάθε μορφής εξουσίας. Η περίπτωση του γλύπτη και ακαδημαϊκού δασκάλου Δημήτρη Καλαμάρα	
ΘΑΝΑΣΗΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ	115
Το σοκ της επιδερμίδας: Μία προσέγγιση σε μία καλλιτεχνική δράση που δίχασε όσο τίποτε άλλο στην πρόσφατη καλλιτεχνική συζήτηση στην Ελλάδα	

[IV] ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	123
ΙΟΥΛΙΑΝΗ ΒΡΟΥΤΣΗ	126
Λογοκρισία και λογοτεχνικά είδη: Η παιγνιώδης περίπτωση του νεοελληνικού χρονογραφήματος	
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΣΚΟΥΡΤΗ	134
Η Άρνηση του Λόγου στη σύγχρονη ελληνική πεζογραφία μετά το 1967 ως απόρροια των λογοκριτικών πρακτικών της Χούντας των Συνταγματαρχών	
ΤΑΣΟΣ ΤΥΦΛΟΠΟΥΛΟΣ	142
Το λογοκριμένο εξώφυλλο και το λογοκρυμμένο φύλο: Το τέταρτο ελληνικό μονόπρακτο του Θανάση Βαλτινού	
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ	150
Λογοκρισίες ερωτικής λογοτεχνίας: Η περίπτωση του <i>Μεγάλου Ανατολικού</i>	
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ	156
Η εισαγωγή της σοβιετικής λογοκρισίας στην Ελλάδα: Τρία παράλληλα «επεισόδια» στη λογοτεχνική ζωή Ελλάδας και ΕΣΣΔ	

[V] ΛΟΓΟΚΡΙΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	165
ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΚΛΑΒΙΝΑΣ	167
Εφ' όπλου... «ψαλίδι»: Ο κρατικός μηχανισμός επιβολής λογοκρισίας και το πεδίο εφαρμογής του την περίοδο της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών (1967-1974) μέσα από το αρχείο της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών	
ΧΑΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ	177
Σχολικό βιβλίο: Όταν η λογοκρισία δεν θεωρείται λογοκρισία	

ΜΑΡΙΑ ΖΟΥΜΠΟΥΛΗ – ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΟΚΚΩΝΗΣ.....	185
Η σχολική μουσική εκπαίδευση, μια ιστορία διαχρονικής λογοκρισίας	
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ-ΣΟΦΟΚΛΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ.....	194
Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ) και γλωσσική λογοκρισία	
ΣΤΡΑΤΗΣ ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ.....	203
<i>Corpus Christi</i> και «Γέρων Παστίσιος» Κατασταλτική λογοκρισία, κράτος και Ακροδεξιά	

[VI] ΤΑ ΕΘΝΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	213
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΙΤΣΕΛΙΚΗΣ.....	216
Εθνική ορθότητα: Ένα αγκάθι στο υπογάστριο της δημοκρατίας μας;	
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΤΟΣ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ.....	225
Οι φίλοι «εθνοκάθαρση», οι εχθροί «γενοκτονία»: Η υπόθεση Φίλη και η επαναχάραξη του συνόρου Αριστεράς-Δεξιάς ως αναβίωση της δεκαετίας του '90	
ΜΑΡΙΑ ΡΕΠΟΥΣΗ.....	234
Τα οριζόντια πολιτικά ρεύματα της συμμόρφωσης στην εθνική ορθότητα	
ΛΑΜΠΡΟΣ ΜΠΑΛΤΣΙΩΤΗΣ.....	243
Από την κρατική λογοκρισία στην αυτολογοκρισία: Η περίπτωση της ετερότητας στην Ελλάδα	

[VII] ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΚΡΙΤΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ.....	253
ΜΑΡΙΑ ΧΑΛΚΟΥ.....	256
Πολιτισμός, Αντίσταση και λογοκριτικές παρεμβάσεις της Αριστεράς στη δεκαετία του '60: Η <i>Αντιγόνη της Κατοχής</i>	
ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΠΕΤΣΙΝΗ.....	266
Λογοκριτικοί μηχανισμοί στην κατασκευή «εμβληματικών μορφών» της ελληνικής φωτογραφίας	
ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΤΡΑΜΠΟΥΛΗΣ.....	276
Ο κατοπτρικός λογοκριτής	
ΚΩΣΤΗΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ.....	286
Υπόθεση Πολκ: Το φάντασμα της λογοκρισίας	
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ.....	295
Η λογοκρισία ως στιγμή εξουσίας	

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Η λογοκρισία ως στιγμή εξουσίας

■ Η ΣΤΙΓΜΗ ΤΟΥ «ΚΟΦΤΗ»

Εισαγωγικά, θα επιχειρήσουμε μία τυπολογία του λογοκριτικού φαινομένου. Το κριτήριο της τυπολογίας αυτής είναι η «στιγμή του “κόφτη”». Πότε, δηλαδή, ενεργοποιείται ο περιορισμός στην εκφορά του λόγου. Ο πρώτος λογοκριτικός τύπος, ο κατασταλτικός, εμφανίζεται όταν πλέον ο λόγος έχει γεννηθεί και υπάρχει στον δημόσιο χώρο.⁶³⁸ Ο δεύτερος λογοκριτικός τύπος, ο προληπτικός, είναι στο ενδιάμεσο του δημοσίου και του ιδιωτικού, τη στιγμή της γέννας. Ο τρίτος τύπος, η αυτολογοκρισία, ενεργοποιείται την περίοδο της κυοφορίας στο λεγόμενο *forum internum*, στον εσωτερικευμένο χώρο της συνείδησής μας, εξ αντικειμένου ό,τι πιο δικό μας έχουμε.

Πρώτη λοιπόν έρχεται η *κατασταλτική λογοκρισία*, δηλαδή η παύση της έκφρασης του όποιου λόγου έχει δημοσιοποιηθεί. Γενικά, μπορεί να πει κανείς ότι, με δεδομένες όλες τις διακυμάνσεις στην ένταση της ελευθερίας του λόγου, η κατασταλτική λογοκρισία δεν είναι ο κανόνας, αλλά μία τροχιοδεικτική εξαίρεση στα φιλελεύθερα-δημοκρατικά πολιτεύματα. Καμία εξουσία δεν μπορεί να είναι χειραφετημένη από την ικανότητα (βλ. τον πειρασμό) να λογοκρίνει. Αυτή η προδιάθεση, λοιπόν, είναι εγγενής της εξουσίας και δεν εξαφανίζεται ποτέ. Ειδικά σε συνθήκες κρίσης, όταν οι εκάστοτε κρατούντες δεν νιώθουν επαρκώς ασφαλείς στο πόστο τους, τα φαινόμενα καταστολής του λόγου πληθαίνουν. Όπως θα δούμε ακολούθως, η λογοκρισία είναι ίδιον ανασφαλούς εξουσίας, και ενίοτε παραδόξως ανίσχυρης εξουσίας. Η ισχυρή, ασφαλής εξουσία μπορεί και τα βγάζει πέρα με την ελάχιστη λογοκρισία.

Δεύτερη έρχεται η *προληπτική λογοκρισία* σε δύο μορφές: είτε επισήμως είτε ατύπως, εμμέσως ή αμέσως. Στα φιλελεύθερα-δημοκρατικά πολιτεύματα, επισήμως προληπτική λογοκρισία δεν απαντάται. Αντιθέτως, η επίσημη προληπτική λογοκρισία είναι ίδιον αυταρχικών και ολοκληρωτικών εξουσιαστικών δομών, όπως –αντί άλλου παραδείγματος– οι επιτροπές λογοκρισίας επί χούντας. Ωστόσο, η άτυπη προληπτική λογοκρισία είναι διαρκώς παρούσα σε όλα τα επίπεδα ιεραρχικών δομών, και μάλιστα γενικευμένη. Η

638. Αδιακρίτως του αν συζητάμε για τέχνη ή όχι, σε αυτό το σημείο.

προληπτική λογοκρισία μπορεί να υλοποιηθεί απευθείας από το κράτος ή από μία ιδιωτική εξουσία. Μπορεί, όμως, να ασκηθεί και στο όνομα αυτής. Η προληπτική λογοκρισία είναι η κατεξοχήν έκφραση της ισχύος και μπορεί να εμφανιστεί είτε με πατερναλιστικό τρόπο, με στόχο την προστασία του υποκειμένου που μιλάει, είτε με ανοιχτά αυταρχικό, με στόχο την προστασία της κοινότητας στην οποία το υποκείμενο απευθύνεται, ή με ομολογημένο στόχο την προστασία της εξουσίας του λογοκριτή. Και στις δύο περιπτώσεις, ο λογοκριτής αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως θεματοφύλακα της αισθητικής, της ηθικής και της ευθύνης της κοινότητας ή του υποκειμένου που εκφράζεται. Αυτό ισχύει και στην περίπτωση του πρώτου λογοκριτικού τύπου, αυτού της καταστολής. Ουσιαστικά, ο λογοκριτής τοποθετεί εξ αντικειμένου την κοινότητα ή το άλλο πρόσωπο σε θέση ανωριμότητας και ουσιαδώς περιορισμένης δικαιοπρακτικής ικανότητας: Οι ώριμοι άνθρωποι δεν έχουν ανάγκη από καμία προστασία.

Φτάνοντας στον εσωτερικό χώρο της συνείδησης, πάμε στην *αυτολογοκρισία*: Όσο πιο πειστικές γίνονται η έμμεση και η άμεση καταστολή και η πρόληψη, τόσο περισσότερο διευρύνονται οι αυτολογοκριτικοί μηχανισμοί σε ατομικό ή συλλογικό-επαγγελματικό επίπεδο. Όσο μεγαλώνει η ανασφάλεια, τόσο εδραιώνεται η αυτολογοκρισία. Η αυτολογοκρισία δεν είναι ίδιον μόνο αυταρχικών καθεστώτων, αλλά και φιλελεύθερων. Η αγορά μπορεί από μόνη της να αποτελέσει αυτή καθαυτήν αυτολογοκριτικό μηχανισμό. Φτάνοντας βέβαια στον σκληρό πυρήνα του εσωτερικού κόσμου εκάστου εξ ημών, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς πως είναι τόσο πολυσχιδείς, αδιόρατοι και συχνά ασύνειδοι οι εσωτερικοί μας «κόφτες», που ουσιαστικά γενικεύουν επικίνδυνα την οριοθέτηση του φαινομένου της λογοκρισίας. Διότι, αν κάθε εσωτερικευμένη μας συστολή μπορεί δυνητικά να ενταχτεί σε μία συζήτηση περί αυτολογοκρισίας, τότε το ούτως ή άλλως θολό όριο εξαϋλώνεται και εισαγόμεστε στο αποδομητικό σύμπαν του «όλα είναι λογοκρισία». Αν όμως όλα είναι λογοκρισία, τι είναι λογοκρισία; Ποιες είναι οι κρίσιμες ιδιότητες του φαινομένου που εξετάζουμε; Εισαγωγικά, θα λέγαμε ότι αυτολογοκρισία υπάρχει όταν ο περιορισμός προέρχεται από ενσυνείδητη απόφαση που σχετίζεται αιτιωδώς με εξωτερικούς περιορισμούς οι οποίοι, με τη σειρά τους, προέρχονται από εγκατεστημένες σχέσεις εξουσίας και του φόβου των συνεπειών της πρόκλησής της. Κάθε άλλη μορφή συστολής δεν αφορά τη συζήτηση περί λογοκρισίας, για λόγους πρακτικούς, όχι αναλυτικούς. Εννοούμε, δηλαδή, ότι ένα στίγμα αυτολογοκρισίας ενυπάρχει σε οποιαδήποτε μορφή συμβατικής ευγένειας, απαραίτητης για την εύρυθμη συμβίωση των ανθρώπων.

Εν κατακλείδι, η λογοκρισία υπάρχει επειδή υπάρχει ανισότητα. Λογοκρισία μεταξύ ίσων δεν νοείται. Μεταξύ του πολιτικού κομφορμισμού που υπαγορεύει ότι, τάχα, στα φιλελεύθερα καθεστώτα η λογοκρισία έχει εξαλειφθεί

και μιας μηδενιστικής αντίληψης που θεωρεί ότι κάθε κριτική είναι λογοκρισία, και άρα «όλα είναι εν δυνάμει λογοκρισία», υπάρχει χώρος που αξίζει να προστατέψουμε.

■ «Η ΓΛΩΣΣΑ ΚΟΚΚΑΛΑ ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΚΑΙ ΚΟΚΚΑΛΑ ΤΣΑΚΙΖΕΙ»;

Ο Σπινόζα γράφει, λίγο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα, στον Πρόλογο της *Θεολογικοπολιτικής Πραγματείας*:

«Όσο για τις συγκρούσεις που υποδαυλίζονται με θρησκευτικό πρόσχημα, αυτές γεννιούνται απλώς από το γεγονός ότι οι νόμοι παρεμβαίνουν σε ζητήματα θεωρίας και οι γνώμες αντιμετωπίζονται και καταδικάζονται σαν εγκλήματα. Οι υπερασπιστές και οι οπαδοί τους θυσιάζονται όχι χάριν της δημόσιας σωτηρίας, αλλά μόνο εξαιτίας του μίσους και της βαναυσότητας των αντιπάλων τους. Αν το δίκαιο του κράτους προέβλεπε ότι μόνο οι πράξεις μπορούν να διώκονται, ενώ τα λόγια δεν τιμωρούνται, τέτοιες συγκρούσεις δεν θα μπορούσαν να καλύπτονται με επίφαση δικαίου και οι διαφωνίες δεν θα μετατρέπονταν σε συγκρούσεις».⁶³⁹

Έκτοτε έχει κυλήσει πολύ νερό στ' αυλάκι της πολιτικής θεωρίας. Ήδη τρεις αιώνες αργότερα, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, η διάκριση λόγου και πράξεων θεωρείται πλέον ξεπερασμένη στο όνομα της κατασκευαστικής ισχύος του λόγου: «οι λέξεις ως πράξεις», κατά την περίφημη ρήση των *Φιλοσοφικών Στοιχασμών* του Λούντβιχ Βιτγκενστάιν (Ludwig Wittgenstein)⁶⁴⁰ ή, όπως λέει κι η παροιμία, «η γλώσσα κόκκαλα δεν έχει και κόκκαλα τσακίζει».

Ο μόνος τρόπος για να αποκτήσει ο λόγος νόημα είναι να συμπεριλάβουμε τους πολιτισμικούς και κοινωνικούς παράγοντες στη χρήση και στην ερμηνεία της γλώσσας στα διάφορα επίπεδα επικοινωνίας: Ο λόγος είναι δράση που αποκτά νόημα μόνο στο πλαίσιο κάθε συγκεκριμένης σχέσης. Διαθέτει, δηλαδή, μία σχεσιακή επιτελεστική λειτουργία. Ο λόγος «κάνει πράγματα» συχνά με μη προμελετημένες συνέπειες. Κι αν αυτό κάποιιο κόντευαν να το ξεχάσουν, αγκιστρωμένοι στην παραδοσιακή διάκριση λόγου και πράξεων, οι μαζικές δολοφονίες στο Παρίσι ήρθαν, τρομοκρατώντας, να το θυμίσουν.

Επομένως, τι κάνουμε; Αποδεχόμαστε ότι οι λέξεις είναι πράξεις και άρα υπάρχει ένα γενικευμένο δικαίωμα μη προσβολής, που συγχωρεί τη λογοκρισία και εντείνει την αυτολογοκρισία; Αποδεχόμαστε ότι η ένταση της διαμαρτυρίας του άλλου είναι το πραγματικό όριο στην ελευθερία μας; Επιβρα-

639. Spinoza, B. (2014). *Περί της ελευθερίας της σκέψης σε ένα ελεύθερο κράτος. Πρόλογος και Εικοστό Κεφάλαιο της Θεολογικοπολιτικής πραγματείας, μετάφραση: Επαμεινώνδας Βαμπούλης - Άρης Στυλιανού*. Αθήνα: Άγρα, σ. 30.

640. Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical Investigations*. Oxford: Blackwell.

βεύουμε τον ταραξία που προσβαλλόμενος παίρνει το νόμο στα χέρια του, και αδιαφορούμε για τον ήρεμο πολίτη που, αν και προσβάλλεται, με συγκατάβαση εσωτερικεύει την οδύνη του, διότι ξέρει ότι η ανθρώπινη συμβίωση το επιβάλλει;

Το λέω αυτό επειδή όλοι αναγνωρίζουμε και γνωρίζουμε ότι υπάρχουν πολλοί πιστοί, για παράδειγμα, που όχι μόνο δεν θα πήγαιναν ποτέ να δούνε το *Corpus Christi*, αλλά νιώθουν και βαθιά ενόχληση για το ότι ένα τέτοιο έργο κάπου προβάλλεται. Οι περισσότεροι, όμως, δεν διανοούνται να πάνε έξω από το θέατρο και να προπηλακίσουν βίαια τους συντελεστές της παράστασης διότι είναι νομοταγείς άνθρωποι. Πολλοί άνθρωποι στενοχωριούνται βαθιά στην ιδέα ότι ο γιος τους πιθανώς να είναι ομοφυλόφιλος, αλλά δεν θα φτάσουν ούτε στο σημείο να σφυρίζουν στο διάβα ενός ομοφυλόφιλου, ούτε φυσικά να βιαιοπραγούν κατά ανθρώπων των οποίων ο σεξουαλικός προσανατολισμός τους βρίσκει αντίθετους.

Από την άλλη, σήμερα, ολοένα και πιο εντατικά, κάποιες κοινότητες αγωνίζονται ώστε να κατακτήσουν για τον εαυτό τους ένα γενικευμένο δικαίωμα να μην προσβάλλονται. Αυτό δεν διεκδικούν, σε τελευταία ανάλυση, και μάλιστα με νομοθετικό οπλοστάσιο «αντιρατσιστικό» και όχι «λογοκριτικό» σήμερα, Εβραίοι, Αρμένιοι, Πόντιοι, Κρήτες και λοιποί; Μήπως ο κατάλογος θα μεγαλώνει καθώς η όρεξη θα ανοίγει; Αν οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι έχουν κατοχυρώσει την προστασία από την προσβολή και τον πόνο που προκαλεί η άρνηση του Ολοκαυτώματος, γιατί να μην το καταφέρουν και οι Τούτσι της Ρουάντα ή οι Έλληνες Πόντιοι; Τι πρέπει να κάνουν οι δικαστές μιας κοινότητας; Να γίνουν ιστορικοί για να βλέπουν αν έγινε κάπου κάποτε γενοκτονία; Κι αν ναι, με ποιων ιστορικών τη συνδρομή θα κάνουν τη δουλειά τους; Επικίνδυνες παρωδίες της έννοιας «έννομη τάξη»...

Νοείται ελευθερία απαλλαγής από την προσβολή, που δεν είναι λογοκρισία; Από την άλλη, πότε μία σκληρή, κακόβουλη, αυστηρή, κακοπροαίρετη κριτική είναι απλώς το δυσάρεστο στιγμιότυπο μιας ελεύθερης και ανεκτής έκφρασης, και πότε ξεπερνάει πλέον τα εσκαμμένα δημιουργώντας ένα ασφυκτικό λογοκριτικό πλαίσιο; Μπορώ να ωθώ μία κοινωνία στη βία απέναντι σε έναν δημιουργό ενός έργου τέχνης, μπορώ με τον εμπρηστικό μου λόγο να αναστατώνω τους ανθρώπους που νιώθουν ότι δικαίως έχουν την ανάγκη να ασκήσουν βία και μετά –όταν το κακό έχει γίνει– να πω: «Μα εγώ δεν φταίω»; Σε τελευταία ανάλυση, πού μπαίνει το κατώφλι του θεμιτού ή του αθέμιτου; Κι ακόμα πιο δύσκολα, του νόμιμου και του παράνομου; Πού μπαίνει ο «κόφτης», λοιπόν; Διότι, σίγουρα κάπου θα χρειαστεί να μπει. Για το λόγο αυτόν, η ελευθερία της έκφρασης είναι από τα πιο συναρπαστικά δικαιώματα. Μήπως, όμως, υπό την έννοια αυτή, και η λογοκρισία είναι κάποιας μορφής δικαίωμα;

■ **Η ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ ΩΣ ΔΙΚΑΙΩΜΑ;**

Στο ερώτημα αυτό δυσκολεύεται, κατά την εκτίμησή μου, να απαντήσει ο πολιτικός φιλελευθερισμός, διότι απλώς το ερώτημα «τι λέμε και τι δεν λέμε» μόνο τμηματικά απαντιέται μέσω της αναγνώρισης της ελευθερίας της έκφρασης. Η φιλελεύθερη αναγνώριση του δικαιώματος αυτού κλείνει τη συζήτηση σε ένα κανονιστικό επίπεδο με την όμορφη πρόταση «δεν πρέπει να υπάρχει λογοκρισία», αλλά αφήνει ανοιχτό το πρακτικό ερώτημα τι λέγεται και τι δεν λέγεται, καθώς κανείς δεν λέει ό,τι του έρχεται. Διότι, φυσικά, δεν λέγονται όλα.⁶⁴¹

Το ερώτημα αυτό δεν αποτυπώνεται με προτάσεις δεοντολογικού χαρακτήρα, με κανόνες δηλαδή, αλλά με οριστικό τρόπο: Είναι ένα πρακτικό ερώτημα. Ωστόσο, η αναδυόμενη ορθοδοξία της «μη προσβολής», η οποία εκτείνεται από τα ακαδημαϊκά περιβάλλοντα ως τους όρους της δημόσιας συζήτησης, από τη μία ως την άλλη άκρη του Ατλαντικού δημιουργεί μία πλαστή συνθήκη ελευθερίας, όπου «όλα είναι δυνατόν να λεχθούν», εκτός όμως από εκείνα που μας προσβάλλουν. Αυτή, όμως, η συνθήκη ακυρώνει τη δυνατότητά μας να διαφωνούμε ελεύθερα και συντεταγμένα. Η αυξανόμενη δημοφιλία του δικαιώματος της μη προσβολής κατασκευάζει έναν αποκαθαρμένο λόγο που διαβρώνει τα θεμέλια της δημοκρατίας.

Η ιδέα ενός δικαιώματος στην εξάλειψη του κινδύνου ψυχικής αναστάτωσης ενώνει την κατασταλτική και προληπτική λογοκρισία του αυταρχικού μας παρελθόντος με την πατερναλιστική πολιτική ορθότητα του παρόντος και, φοβάμαι, του μέλλοντος. Η αποδοχή ενός γενικευμένου δικαιώματος στη μη προσβολή ισοδυναμεί με τη νομιμοποίηση της λογοκρισίας ως *a priori* δικαιώματος αυτού καθαυτό.

Η διατύπωση κριτικής σε βάρος ορισμένης συλλογικής ταυτότητας, οσοδήποτε οχληρή, ακραία, επιθετική, χυδαία κ.ο.κ. κι αν είναι, δεν παύει να συνιστά *επιχείρημα* που επιδιώκει εξ ορισμού να προβληματίσει και να πείσει. Δεν είναι λογοκρισία, ούτε μπορεί να αντιμετωπίσει λογοκρισία. Αυτό είναι σημαντικό να γίνει αντιληπτό: Έχει μεγάλη σημασία να ορίσουμε το θέμα μας. Να συγκροτήσουμε τη λογοκρισία ως γνωστικό αντικείμενο χαράσσοντας προσεκτικά και στοχαστικά το δρόμο μας ανάμεσα στον πολιτικό κομφορμισμό της αντίληψης που υπαγορεύει ότι στη δημοκρατία δεν υπάρχει λογοκρισία, και της άλλης αποδομητικής υπερμεταμοντέρνας αντίληψης που βλέπει τη λογοκρισία παντού: στην αποδοκιμασία, την κριτική, την αξιολόγηση κ.ο.κ. Διότι και αυτή την ισοπέδωση έχουμε αισθανθεί στην Ελλάδα.

641. Πρβλ. σχετικά τις μελέτες του συλλογικού τόμου «Όλα μπορούν να λεχθούν» ή υπάρχουν «εκείνα που δε λέγονται»; που κυκλοφόρησε μετά την επίθεση στο *Charlie Hebdo* στο Παρίσι (Χριστόπουλος, Δ. [επιμ.] [2015]. «Όλα μπορούν να λεχθούν» ή υπάρχουν «εκείνα που δεν λέγονται»; Αθήνα: Βιβλιόραμα).

■ ΛΟΓΟΚΡΙΤΙΚΕΣ ΤΟΜΕΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ

Η τυπολογία της λογοκρισίας είναι προϊόν ετεροκαθορισμού. Δηλαδή δεν είναι προϊόν της οντολογίας της λογοκριτέας πράξης, αλλά του πλαισίου στο οποίο αυτή εκφέρεται: Με άλλον τρόπο υποστασιοποιεί τη λογοκρισία ένα φιλελεύθερο, με άλλον ένα αυταρχικό, πολλώ δε μάλλον ένα ολοκληρωτικό πολίτευμα. Η λογοκρισία, λοιπόν, είναι προϊόν του πλαισίου μάλλον παρά του περιεχομένου. Το πλαίσιο υπαγορεύει τι λέγεται και τι όχι. Άλλα πράγματα επιτρέπονται σε μία παρέα φίλων που σε μία ταβέρνα σχολιάζουν τα τεκταινόμενα, άλλα πράγματα όταν το κάνουν σε ένα πάνελ ενός συνεδρίου, και άλλα όταν δύο από αυτούς είναι δημόσιοι λειτουργοί και βρίσκονται σε υπηρεσία. Είναι ο χώρος και ο χρόνος που καθορίζουν το όριο της παύσης της ελευθερίας, τη «στιγμή του “κόφτη”». Είναι οι δύο διαστάσεις της ύλης που ουσιαστικά υπαγορεύουν το θεμιτό ή το αθέμιτο στην ύλη του λόγου. Ο χώρος και ο χρόνος υπαγορεύουν το ποιόν του λόγου μας. Άλλοι κανόνες ισχύουν για το ιδιωτικό, άλλοι για το δημόσιο, με όποιες δυσκολίες η διάκριση αυτή συνεπάγεται. Άλλοι για τους ασκούντες δημόσια εξουσία, άλλοι για τους μη ασκούντες. Άλλοι για τους ανηλίκους και άλλοι για τους ενηλίκους. Άλλοι για τον ρατσιστή ιερωμένο που γυρνάει σπίτι του και γελοιοποιεί στο οικείο του περιβάλλον τους ομοφυλόφιλους του ποιμνίου του, και άλλοι για το ίδιο πρόσωπο σε ώρα κηρύγματος. Η λογοκρισία λοιπόν είναι, πρώτα απ’ όλα, κυρίως τομές που καμία γραμμική ερμηνεία δεν μπορεί να ερμηνεύσει, ούτε φυσικά να καθορίσει.

Η λογοκρισία, όμως, είναι και συνέχειες στο χρόνο. Μιλώντας για ελληνικές –αντί άλλου παραδείγματος– συνέχειες στη μηχανική της λογοκρισίας, πρέπει να εντοπίσουμε ότι υπάρχει ένα νήμα το οποίο ενώνει τις διαδηλώσεις στα αθηναϊκά σινεμά που προβάλλουν τον *Τελευταίο Πειρασμό*, τα ασφαλιστικά μέτρα εναντίον του βιβλίου *M'* του Ανδρουλάκη, την «Υπόθεση “Outlook”» το 2004, τον «Παστίσιο» το 2013 ή τις χρυσαυγίτικες αγκαλιές με τον μητροπολίτη Πειραιώς με αφορμή το *Corpus Christi* στο «Χυτήριο». Παρεμπιπτόντως, τα προαναφερθέντα έργα τέχνης αποτελούν δημιουργίες άνισες: κάποιες άξιες μνείας, κάποιες όχι. Δεν είναι μόνο τα αριστουργήματα που λογοκρίνονται. Τα περιστατικά αυτά συνεχίζονται με δύο τρόπους: Είτε κάποιιο «αγανακτισμένοι» επεμβαίνουν και το κράτος τούς παρακολουθεί χωρίς να τους πειράζει, είτε το κράτος –πιο σπάνια– κάνει μόνο του τη δουλειά.

Σε κάθε περίπτωση, σχεδόν κάθε φορά που η υπόθεση φτάνει στο δικαστήριο, τα θύματα της λογοκρισίας αθωώνονται, αλλά η δουλειά έχει γίνει. Από την άλλη, η προληπτική λογοκρισία, κατεξοχήν θεσμοποιημένος τύπος επί Χούντας, φυσικά δεν υπάρχει. Πλέον έχει αποκτήσει μορφές άτυπες και μη εντοπίσιμες στον δημόσιο χώρο. Τα κίνητρα μιας προληπτικής λογοκριτικής

παρέμβασης δεν είναι πλέον ο φόβος της Επιτροπής Λογοκρισίας, όπως άλλοτε, αλλά η ανάγκη της συμμόρφωσης με αυτά που ζητάει ο εκάστοτε ιθύνων. Η λέξη «λογοκρισία» δημόσια αποδοκιμάζεται πλέον ακόμα και από τους ίδιους τους λογοκριτές. Σήμερα δεν είναι μόνο το έθνος, η θρησκεία ή άλλες μεγάλες αξίες που στέκουν ως τα σκιάχτρα των περιορισμών του λόγου, αλλά η αγορά. Η αγορά με τον δικό της –ιδιόμορφα παραγωγικό– τρόπο κατευθύνει την ανθρώπινη δημιουργία. Υπό την έννοια αυτή, η λογοκρισία πλέον δεν συγκροτείται πάνω στο αρχετυπικό «απαγορεύεται» της καταστολής, αλλά στους πολλαπλούς κοινωνικούς και εμπορικούς καταναγκασμούς ή συμβάσεις μιας αναπτυγμένης καπιταλιστικής κοινωνίας, που διαμορφώνουν λόγο. Η λογοκρισία δεν είναι μόνο το «απαγορεύεται», και η καταστολή δίνει τη θέση της στη παραγωγή εγγενώς αυτολογοκριμένου λόγου. Έτσι, επανέρχονται το ερώτημα και η απειλή της ολίσθησης σε έναν υπερμεταμοντέρνο αποδομητισμό: Αν όλα είναι λογοκρισία, τι πραγματικά είναι λογοκρισία;

■ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ ΚΑΙ (ΑΝ)ΑΣΦΑΛΕΙΑ

Ο Νίκος Παναγιωτόπουλος σε ένα πρόσφατο κείμενό του μας θύμισε το εξής:

«Στις *Μέρες του* '36 (1972) και στο *Θίασο* (1974), ο Θόδωρος Αγγελόπουλος, επιχειρώντας να αποφύγει τη λογοκρισία, επινόησε τρόπους υπαινικτικούς και έκφραση αλληγορική, αποδεικνύοντας ότι η λογοκρισία έχει και μία παραγωγική διάσταση καθώς δυνάμει μπορεί να αποτελέσει μία διαδικασία που δημιουργεί νέους τρόπους επικοινωνίας: “Αν είχα εκφραστεί ελεύθερα, σίγουρα θα μου είχαν επιβάλει λογοκρισία. Έπρεπε να εφεύρω έναν άλλο τρόπο. Καθετί σημαντικό σε αυτή την ταινία, προσπάθησα να το βάλω πίσω από κλειστές πόρτες, ή να λέγεται στο τηλεφώνο, ή να μη λέγεται καθόλου, ή να ψιθυρίζεται. Η Δικτατορία είναι καταγεγραμμένη στη δομή της ίδιας της ταινίας. Έτσι, τη γύρισα με τέτοιο τρόπο, ώστε ο θεατής να καταλάβει πως ήταν θέμα λογοκρισίας”. Ακόμα κι έτσι, ο Γεωργαλός αντιλαμβάνεται τη στρατηγική του και τον καλεί στο γραφείο του για να του πει: “Κοιτάξτε, κύριε Αγγελόπουλε, είμαστε παρά πολύ δυνατοί. Δεν φοβόμαστε τίποτα, κάντε ό,τι θέλετε”». ⁶⁴²

Θα κλείσουμε με τον Σπινόζα πάλι. Για εκείνον, η ελευθερία έκφρασης και λόγου δεν αντιβαίνει στον απόλυτο χαρακτήρα του κράτους. Αντιθέτως, ένα κράτος που περιορίζει τις ελευθερίες αυτές είναι ένα κράτος που έχει λόγους να φοβάται, είναι κράτος μερικό και σχετικό, χάνει κάτι από τον απόλυτο

642. Μπουρνάζος, Στ. – Παναγιωτόπουλος, Ν. – Πετσίνη, Π. – Χριστόπουλος, Δ. (2015). «Λογοκρισίες στην Ελλάδα: Το πρώτο συνέδριο για τη λογοκρισία στη χώρα μας». *Ενθέματα της Αυγής*, 13/12/2015, σσ. 34-35.

χαρακτήρα του.⁶⁴³ Όσο πιο τυραννικό και καταπιεστικό είναι ένα κράτος, όσο περισσότερο περιορίζει τις πολιτικές ελευθερίες, τόσο πιο αδύναμο είναι κατ' ουσίαν και, κατά τον Σπινόζα, τόσο πιο κοντά στην καταστροφή του βρίσκεται. Έτσι, ένα τυραννικό και καταπιεστικό καθεστώς μπορεί να παρουσιάζεται ως ισχυρό, αλλά, στην πραγματικότητα, είναι αδύναμο και ασταθές. Γι' αυτό και το αληθινά δυνατό κράτος είναι εκείνο που παραχωρεί στους πολίτες του όσο το δυνατόν ευρύτερη ελευθερία γνώμης και έκφρασης. Και αυτό το κάνει διότι είναι πραγματικά ασφαλές. Υποστασιοποιεί, όμως, την ασφάλειά του με έναν τρόπο ξεχασμένο πλέον: την ασφάλεια ως αίσθηση γαλήνης ή ισορροπίας και όχι την ασφάλεια ως έναν μανιασμένο αγώνα προστασίας.⁶⁴⁴

Κατά παράδοχο τρόπο ίσως, λοιπόν, και ξέρω ότι εδώ μπορεί να δημιουργείται μία αμυχανία, ο αγώνας εναντίον της λογοκρισίας είναι ο αγώνας για ένα αληθινά ασφαλές και δυνατό κράτος. Όχι όμως δυνατό υπό την έννοια της κτηνώδους ισχύος του και της πανοπτικής του δυνατότητας, αλλά υπό την έννοια της αυτοπεποίθησης της πολιτικής κοινότητας ως ζητούμενου. Της ικανότητάς της, δηλαδή, να ενσωματώνει τις αντιθέσεις στον δημόσιο λόγο και να προλαμβάνει έτσι τη μετατροπή τους σε πραγματική βία, αποφορτίζοντας και εξορθολογίζοντας τον *a priori* αγωνιστικό χαρακτήρα κάθε δημοκρατίας. Το λογοκριτικό παράδοχο έγκειται ακριβώς σε αυτό: Αφενός, η λογοκρισία είναι ασύλληπτη εκτός σχέσεων εξουσίας, και αφετέρου, όσο πιο ισχυρή νιώθει πως είναι η εξουσία, τόσο λιγότερο λογοκρίνει. Όμως, ένα τέτοιο ασφαλές κράτος δεν μπορεί να υπάρχει σε συνθήκες βαθιάς ανισότητας, διότι, όταν οι άνθρωποι είναι άνισοι, τότε το κράτος δεν έχει κανέναν λόγο να είναι ασφαλές (εκτός κι αν είναι ανόητο). Παραδόξως και πάλι, ο αγώνας εναντίον της λογοκρισίας είναι αγώνας για την ισότητα και την ελευθερία *μαζί*. Ειδικά, μάλλον μένει στην καλή προαίρεση μιας μονίμως μεταιωμένης φιλελεύθερης προσδοκίας.

643. Στυλιανού Α. (2006). *Θεωρίες του κοινωνικού συμβολαίου. Από τον Γκρότιους στον Ρουσσώ*. Αθήνα: Πόλις, σ. 194.

644. Ο Φρεντερίκ Γκρο (Frédéric Gros) στην Εισαγωγή του τελευταίου του βιβλίου γράφει: «Διερευνώ τέσσερις κύριες διαστάσεις της αρχής της ασφάλειας. Η ασφάλεια ως γαλήνη, ψυχική σταθερότητα, πνευματική ηρεμία [...]. Η ασφάλεια ως απουσία κινδύνων, ως εξάλειψη των απειλών [...]. Η ασφάλεια ως σύνολο κρατικών εγγυήσεων, [...] μέσα από τα ιδρυτικά κείμενα της πολιτικής σκέψης (Χομπς, Λοκ, Ρουσσώ). Ο τελευταίος νοηματικός άξονας ως έλεγχος των ροών (sic) είναι περισσότερο ασαφής». *Η αρχή της ασφάλειας*, μτφρ.: Αλέξανδρος Κιουπκιολής. Αθήνα: Πόλις, σσ. 11-12).